

ISSN 0235-3490

АРХЕОЛОГІЯ

2 • 2009

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ДО ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО ВИРОБНИЦТВА

КИЇВСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

НОВІ ВІДКРИТТЯ
ТА ЗНАХІДКИ

ДИСКУСІЇ

ОХОРОНА
ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

НА ДОПОМОГУ
ВЧИТЕЛЮ

ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ

РЕЦЕНЗІЇ

ХРОНІКА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 2 • 2009

З М І С Т

Від редколегії

Вітаємо Гліба Юрійовича Івакіна з почесним званням

3

Статті

КРОПОТОВ В.В. Фібули в костюмі давнього населення Європи

5

ЗУБАР В.М. Склепи з християнським розписом некрополя Херсонеса: проблеми датування

18

МАЯРЧАК С.П. Літописні Бакота і Пониззя у Середньому Подністров'ї

22

Публікації археологічних матеріалів

СТРЕЛЬНИК М.О., ХОМЧИК М.А., СОРОКІНА С.А. Гральні кості (II тис. до н. е. — XIV ст. н. е.) з колекції Національного музею історії України

34

ПОТЄХІНА І.Д. Поховання немовлят у горщиках біля святилища Таракташ II: антропологічний аспект

50

ГОТУН І.А., ПЕТРАУСКАС А.В., КВІТНИЦЬКИЙ М.В., КОВАЛЬ О.А. Заплавні давньоруські пам'ятки Київського Подніпров'я

54

CONTENTS

From Editorial Staff

Congratulations to Hlib Yuriyovych Ivakin with Honored Award

Articles

KROPOTOV V.V. Fibulae in Costume of Ancient Habitants of Europe

ZUBAR V.M. Crypts with Christian Paintings in the Necropolis of Chersonesos: Problems of Dating

MAYARCHAK S.P. Annalistic Bakota and Ponzzya in the Dnister River Middle Region

Publications of Archaeological Materials

STRELNYK M.O., KHOMCHYK M.A., SOROKINA S.A. Dice from the 2nd millennia BC to the 14th c. AD from the Collection of the National Museum of History of Ukraine

POTYEKHINA I.D. Infant Burials in Vessels near the Sanctuary Taraktash II: Anthropological Aspect

HOTUN I.A., PETRAUSKAS A.V., KVITNYTSKYI M.V., KOVAL O.A. Floodplain Ancient Rus Monuments of the Dnipro River Kyiv Region

С.П. Маярчак

ЛІТОПИСНІ БАКОТА І ПОНИЗЗЯ У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І

У статті узагальнено основні здобутки та окреслено нові перспективи історичних та археологічних студій літописного міста Бакота і його округи, запропоновано нове бачення окремих моментів їхнього минулого.

Ключові слова: середні віки, Галицька земля, давньоруське місто

Попри те, що Бакота не була обділена увагою дослідників (Винокур, Горішній 1994, ін.), її давньоруське минуле, як і історичної області, центром якої вона була (Пониззя), все ще залишається значною мірою невивченим.

Літописна Бакота вже давно локалізована в районі однойменного села на Дністрі (Барсов 1865, с. 3). Тепер це село, що розташовувалося у Кам'янець-Подільському районі на Хмельниччині, затоплене Дністровським водосхови-

щем. Походження топоніму «Бакота» нез'ясовано. Пізньосередньовічний історик Станіслав Сарницький писав, що він татарського походження (Білецька 2004, с. 48). Ця думка навряд чи правильна хоча б тому, що за археологічними матеріалами зрозуміло, що давньоруське поселення там існувало задовго до приходу монголотатар у Русь. На думку Л.Т. Масенка, назва того ж походження, що й староукраїнське «боуката» (з молдавського «букате» — шматок — чи білоруського «букота» — «гора округлої форми» (Масенко 1985)). За С.Є. Вайнтрубом, на-

© С.П. МАЯРЧАК, 2009

зву «Бакота» можна перекласти на сучасну українську мову як «бажане місце» (Винокур, Горішній 1994, с. 6). Місто згадується у Галицько-Волинському літописі в описі подій 1241, 1242 й 1252 років як адміністративний центр історичної області Пониззя.

Назва «Пониззя» вперше фігурує в літописі під 1227 р. Тоді галицький князь, тесть Данила Галицького, Мстислав Удатний під політичним тиском, але всупереч волі більшості галичан (якщо вірити літописцю), віддав галицький стіл угорському королевику Андрію, «а сам узяв Пониззя» (Літопис 1989, с. 383). Незабаром Мстислав пошкодував про свій вчинок і приблизно на початку 1228 р. звернувся до Данила: «Сину! Завинив я, не давши тобі Галича, а давши іноплеменнику за радою Судислава (Бернатовича, галицького боярина, прихильника проугорської партії) обманника. Обманув бо він мене. Якщо бог захоче, ми підемо оба на них (угорців). Я посаджу (на коней) половців, а ти (підеш) зі своїми. Коли бог дасть його (королевику Андрія, котрий сидів у Галичі) нам обом (побити), — ти візьми Галич, а я Пониззя» (Літопис 1989, с. 384). Та невдовзі Мстислав Удатний помер, спільний похід так і не відбувся, й Данило Романович зосередився на певний час на укріпленні своєї влади на Волині. У 1230 р. галичани, прихильники Романовичів, направили до Данила послів з пропозицією зайняти місто: «Судислав пішов у Пониззя, а королевику у Галичі зостався. Піді-но боржій!». Данило Романович послухався поради. Частина його війська на чолі з тисяцьким Дем'яном пішла на Судислава у Пониззя, і той перед ним «не встояв». Сам Данило з іншою частиною війська зайняв на якийсь час Галич і розорив двір Судислава Бернатовича¹ (Літопис 1989, с. 386). Вказані літописні повідомлення дозволяють вважати Пониззям природно-історичну область і навіть говорити про початок формування у цій області удільного князівства, що виокремлювалося на початку XIII ст. з Галицько-Волинської держави. Головними причинами формування князівства на Пониззі були, поперше, швидке збільшення населення у Середньому Подністров'ї упродовж XII ст. (Марчак 2006, с. 11); по-друге, окраїнне географічне положення Пониззя у складі Галицького князівства; по-третє, політична криза у Галичі, перманентна від початку XIII ст. Виникла

¹ На думку О.В. Майорова, похід Судислава мав на меті відновити владу міської общини Галича над по-всталим Пониззям, що було для міста стратегічним завданням (Майоров 2001, с. 236—237).

необхідність у місцевому політичному центрі, стабільній і ефективній владі, що вирішувала б проблеми дедалі густіше населеного регіону.

Про центр нового князівства літопис розповідає під 1241 р. При описі подій цього року йдеться про свавілля галицьких бояр і їхню непокору князю Данилу Романовичу, зокрема про Доброслава Суддича, котрий «укняжився був і грабував усю землю, а ввійшовши в (місто) Бакоту, все Пониззя забрав без княжого повеління» (Літопис 1989, с. 398). Отже, саме Бакота була адміністративним центром Пониззя. Захоплення центру передбачало, за тогочасними реаліями, заволодіння усією територією, що йому підкорювалася.

Того ж 1241 року Бакоту намагався підкорити і чернігівський князь Ростислав Михайлович. Він «зібрав князів болохівських і останок галичан (і) прийшов до (міста) Бакоти. Але Курило-печатник був тоді в Бакоті, посланий Данилом-князем і Васильком списати грабунки нечестивих бояр». Курило був вірний своїм сюзеренам і з пішими воїнами зумів відбити штурм міста. Данило Галицький, зі свого боку, здійснив похід на союзників Ростислава Михайловича болохівців і спустошив їхню землю. Наступного, 1242 року, Данило вирушив до Бакоти, аби укріпити свою владу на Пониззі і, можливо, мобілізувати населення області на боротьбу проти монголів (Літопис 1989, с. 399—400). На відміну від Болохівської землі, Пониззя, не постраждала в результаті монгольського походу 1240—1241 рр., на той час ще було здатне на опір завойовникам. Але невдовзі князь Галичини та Волині, як і інші руські князі, змушений був домовлятися з татарами (Літопис 1989, с. 404—405).

Востаннє Бакота у літописі згадується при описі подій, що відбулися наприкінці 1252 року. Тут вона фігурує як адміністративно-політичний (фіскальний) центр: «приїхали татари до (міста) Бакоти, і прилучився Милій, (старший міста), до них. Данило тоді пішов на війну проти Литви, на Новгородок, але тому, що була розкаль, послав він сина свого Льва на Бакоту, (а) Лев послав двірського перед собою. Напавши зненацька, схопили вони Милія і баскака, і привів Лев Милія до отця свого, і стала знову Бакота королевою, отця його. Потім же, порадившись з сином, він (Данило) одпустив його (Милія), а поручником був Лев, (запевнивши отця), що той буде вірним. Але коли знову приїхали татари, то він (Милій) учинив обман² і оддав її, Бакоту, знову татарам» (Літопис 1989, с. 413).

² Навряд чи справді, як свідчить літопис, у цьому випадку все залежало від самого Милія. Очевидно, його дії підтримувала більшість населення Бакоти.

Таким чином, Бакота, відіграючи деякий час роль політичного центру (можна сказати, столиці) Пониззя, так і не встигла перетворитися на князівську вотчину³. Процес формування державного утворення у Середньому Подністров'ї не завершився через монгольську навалу на Русь і зміну політичної ситуації у регіоні та загалом у Південно-Західній Русі. Місто ще тривалий час відіграло роль нехай не князівського, але адміністративного центру регіону, сюди приїжджали по данину татарські баскаки. Однак закладене підґрунтя для піднесення Бакоти як столиці князівства так і не було реалізоване. Монголи не сприяли розвитку нових державних утворень на зразок Пониззя чи Болохівської землі і не допускали будівництва потенційно небезпечних для них укріплених центрів на підкорених територіях. Понад те, вимагали зруйнувати уже побудовані. Так, 1259 року монгольський нойон Бурондай наказав князю Василькові «розметати» галицькі та волинські «городи» (Літопис 1989, с. 421). Про відсутність укріплень у Подільській землі на час приходу литовських князів Коріатовичів розповідається у литовсько-білоруському літописанні (Супральская 1980, с. 66). Інформація про відсутність укріплень другої половини XIII — першої половини XIV ст. на досліджуваній території підтверджується археологічно. Завойовники з Азії просто використовували з фіскальною метою сформовану до їх приходу в Русь систему влади на місцях, дещо пристосовавши її для себе. У Південно-Західній Русі не склалася така жорстка система баскацтва, як у Північно-Суздальській Русі (Головко 2004, с. 7). Але недвозначне повідомлення літопису про баскака у Бакоті дає підстави вважати, що на тривалий час вона стає місцем концентрації данини («выхода») населення бакотської округи для татар, котрі цю данину більш чи менш регулярно збирали за допомогою місцевої верхівки, т. зв. «отаманів» (Молчановский 1885, с. 158). Дослідники називають порубіжні зі сходу землі Галицько-Волинської держави (маємо на увазі передусім територію Пониззя) «буферною зоною» (Егоров 1985, с. 19; Винокур, Горішній 1994, с. 257; Головко 2004, с. 12), позаяк на цих землях стикалися інтереси та зони впливу, з одного боку, галицьких володарів, а з іншого — монгольських воєначальників. Ці прикордонні території не входили

³ Думка І.П. Крип'якевича, що головним містом Пониззя спочатку була Ушиця, а потім уже Бакота (Крип'якевич 1999, с. 52), спирається лише на давнішу літописну згадку Ушиці стосовно Бакоти.

ли до складу Золотої Орди, але політично від неї залежали. Населення «буферної зони» змушене було тримати удар з обох боків. У 1300—1302 рр. Галицько-Волинське князівство, скориставшись усобицею в Золотій Орді, включило до свого складу на певний час (до середини 20-х рр. XIV ст.) землі Пониззя і території аж до гирл Південного Бугу і Дністра. Проте ординська адміністрація на Лівобережжі Середнього Дністра зберігалась, і населення Бакотської округи сплачувало данину татарам як і раніше, зокрема й після перемоги над татарами литовського князя Ольгерда на р. Сині Води 1362 р. (за О.В. Білецькою, 1363 р.) і підпорядкування краю литовцям (Шабульдо 1987, с. 21, ін.; Білецька 2004, с. 111, 121—122).

Після встановлення литовської влади на Поділлі Бакота поступово перетворюється на рядовий центр невеликої округи. Литовські феодали були змушені зважати на колишню самостійність міста й остерегатися відновлення самостійницьких тенденцій у ньому. Тому вони розбудовували нові, альтернативні політичні центри у краї⁴, серед яких вирізнявся Кам'янець на Поділлі.

Про заснування нової столиці краю, Кам'янець, розповідається у «Повести о Подольской земле», включеній у Супральський і Слуцький білорусько-литовські літописи XVI ст. та у Хроніку Биховця XVII ст.: *«Ино тыи княжете Корьятевечи три браты: князь Юрьи а князь Олександр, князь Костянтин и князь Федор со князя великого Ольгирдовым презволениемъ и с помочию Литовския земли пошли в Подольску землю. и тогда в Подолскои земли не былъ ни один город ни деревом рубленого, а ни каменем будованого. и тогда тые княжата Корятовичи пришли в Подольску землю от татар, и баскакам выхода не почали давати. и на первое нашли себе твержю на реце на Смотрити, а в другом месте были черници в горе, и в том месте нарядили город Бакоту. и ловячи в ловах пригодилося имъ так: угонили много олени в тот остров, где ныне Каменское место лежитъ. и посекиши лесъ город муровали Каменецъ, а ис того вси Подолски города умуровали и всю землю Подолскую оселили»* (Супральская 1980, с. 66). Є підстави не надто довіряти цій розповіді

⁴ Аналогічно діяли, наприклад, київські князі стосовно давніх племінних центрів на Буковині, коли цю територію було включено до Київської держави (Русанова, Тимошук 1981, с. 66—67). Незалежницькі настрої у Бакоті зберігалися тривалий час. У 1430—1434 рр. тут відбулося повстання проти іноземної влади, і певний час місто з його околицями не підкорялося ні литовським князям, ні польському королю (Білецька 2004, с. 150—151, 224).

ді. Вона має літературний характер, адже описи заснувань столичних міст у білорусько-литовському літописанні виконані за одним взірцем: столичні міста заснуються саме на полюванні. Легенда про заснування Кам'янця вийшла за межі книжного середовища й набула поширення у фольклорі. Це може свідчити про її свідоме пропагування литовськими правителями (Баран 2006, с. 259—260). Як вказує О.В. Білецька, згідно з актовими матеріалами, і за князів Коріятовичів, і за правління їх наступників Поділля залишалося в данницькій залежності від Орди. Отже, літописна традиція, що пов'язувала прихід литовських князів зі звільненням Поділля від татар, відображала лише сподівання подолан, а не реальність (Білецька 2004, с. 121—122). Археологічно відомо, що острів, на якому розташоване Старе місто Кам'янця-Подільського, не був безлюдним: тут є залишки давньоруського поселення XII—XIII ст. (Петров 1987, с. 9), життя на якому навряд чи повністю згасло до другої половини XIV ст. Те, що литовці прийшли не на порожнє місце, відомо точно, однак у «Повести» про це мова не йде. Літописець литовського князя намагався донести своїм читачам, що литовці «*нарядили*» (відбудували чи розбудували) Бакоту. Відомо, що в XIV—XV ст. тут дійсно було споруджено кам'яну будівлю на зразок палацу, розкопану в 1963—1965 рр. І.С. Винокуром і Г.М. Хотюном (Винокур, Горішній 1994, с. 344). Проте загалом за литовського, а згодом і польського, володарювання на Поділлі значення колишньої столиці Пониззя дедалі слабшало. Так, у «Списку руських городів дальних и ближних» кінця XIV — початку XV ст. Воскресенського літопису Бакота згадується вже на останньому місці у переліку «*Польських*» (Подільських) градів після Каменя (м. Кам'янець-Подільський), Іловеча (с. Язловець на Тернопільщині), Браслава (с. Брацлав на Вінничині), Соколя (с. Соколя на Вінничині), Звенигорода (м. Звенигородка на Черкащині), Черкас, Чернена, Нового городка (ймовірно, Червоногород — с. Нирків на Тернопільщині), Веніча (м. Вінниця) та Скали (с. Скала-Подільська на Тернопільщині) (Нерознак 1983, с. 194). Що такий порядок не випадковий, видно із жалуваних грамот 1395 р. на подільські замки польського короля Владислава Ягайла та королеви Ядвіги краківському вєводі Спитку: і тут Бакота згадується останньою після Кам'янця, Смотрича (с. Смотрич на Хмельничині), Звенигорода і Скали⁵ (Білецька 2004, с. 126, 273, 306). У XVI ст. вона вже згадується у писемних джерелах як звичай-

не село Кам'янецької округи (Винокур, Горішній 1994, с. 264—265). Позначення Бакоти на європейських картах XVI ст. (Вавричин, Дашкевич, Кришталович 2004, с. 28—29, ін.) серед інших найзначніших населених пунктів Поділля пояснюється консервативністю картографії: карти передавали інформацію про колишній блиск столиці Пониззя, а не про значення населеного пункту у XVI ст.

Піднесенню Бакоти як головного політичного центру Пониззя у XIII ст. сприяла сукупність кількох чинників:

- розташування у великій і давно заселеній родючій долині, що давала змогу прохарчувати досить значну кількість населення;
- перебування в центральній частині Пониззя, що дозволяло ефективніше управляти краєм;
- функціонування тут потужного культового центру — печерного монастиря;
- наявність біля міста броду через Дністер (Гульдман 1901, с. 91), що сприяло комунікації з правим берегом річки⁶;
- важливість Дністра, на березі якого розташована Бакота, як транспортної і торговельної артерії.

Вірогідно, територія Пониззя і, відповідно, Бакотської волості, не включала Правобережжя Дністра на захід від, приблизно, сучасного Хотина (хоча Правобережжя Середнього Дністра до р. Прут, за літописним повідомленням 1229 р., належало до Галицької землі)⁷ (Літопис 1989, с. 386). Картографування поселень XII—XIII ст. на Буковині показує їх значну кількість на захід від притоки Пруту р. Сталінешти і, навпаки, відносно незначну — на схід від цієї річки (див.: Тимошук 1982, с. 24; Возний 2004, с. 54). На захід, а точніше на північ-

⁵ Ці переліки подільських градів розташовані не в географічному (широтному чи меридіональному) порядку, зокрема, після Кам'янця-Подільського в них вказано не найближчу до цього міста Бакоту, а інші поселення, а також гради на території сучасних Тернопільщини, Вінничини та Черкащини згадуються впереміш.

⁶ Показово, що біля літописних Кучелмина і Каліуса, розташованих за 25—30 км від Бакоти, нижче за течією Дністра, теж був брід (Труды 1901, с. 981—982). За спостереженням П.П. Толочка, найбільші дніпровські фортеці, що згодом виростили у справжні міста, розташовувалися у місцях переправ або бродів через Дніпро (Толочко 1980, с. 150). Велика річка на той час становила значну перешкоду, особливо навесні і восени, тож значення наявності біля поселення комунікації з протилежним берегом ріки для розвитку цього поселення важко переоцінити.

⁷ Пониззя теж історично сприймалося як частина Галицької землі, хоч і було у першій половині XIII ст. фактично незалежною від Галича територією (Майоров 2001, с. 468).

ний захід від р. Сталінешти розташовувалися літописні поселення Плав, Онут і Василів. Археологічний матеріал дає підставу вважати, що ці пункти за рівнем свого розвитку принаймні не поступалися столиці Пониззя. Василів, можливо, був навіть значнішим (займав більшу площу, був більш населеним) міським центром, аніж Бакота (див.: Тимошук 1982, с. 138—153; Пивоваров 2006, с. 97—102). Онут і Плав географічно більше тяжіли до Василева, ніж до Бакоти, а всі разом — до Галича. Використовуючи термінологію представників школи І.Я. Фроянова (Майоров 2001, с. 10, ін.), можна сказати, що вказані населені пункти не могли бути «пригородами», «молодшими містами» Бакоти, але були такими стосовно Галича (як і сама Бакота до початку XIII ст.). Отже, є підстави вважати, що зазначені літописні поселення Буковини політично залежали не від Бакоти, а від Галича, а отже, були за межами Пониззя.

Щодо етимології та семантики назв «Пониззя» і «Поділля», то на думку одних дослідників йдеться про низ, дол відносно Карпатських гір (Гуменюк 1965), тоді як інші тлумачать ці назви як «країна, що розташована у долинах» (Геринович 1927, с. 58—59; Дашкевич 1990). Як і І.С. Винокур (Винокур, Горішній 1994, с. 252), автор не бачить істотної різниці у таких поясненнях: обидві версії підкреслюють специфіку ландшафту краю. Попри те, що назви «Пониззя» і «Поділля» ідентичні за змістом, межі згаданих історичних областей не збігалися. Пониззя охоплювало Середнє Подністрів'я. Північний кордон його проходив десь по лінії вододілу між притоками Дністра та Південного Бугу, стикуючись з межами Болохівської землі, а східний — на Лівобережжі Дністра до р. Калюс. Інші кордони, через відсутність прямих свідчень писемних джерел, певною мірою дискусійні (див.: Баженов 2004, с. 140—142). Поділля займало значно більшу територію, ніж Пониззя: від Серету на заході до середньої течії Південного Бугу на сході і навіть далі, причому межі Поділля з часом суттєво змінювалися (див.: Білецька 2004).

Хоча Пониззя й Поділля були різними за своїми територіями й часом існування історичними областями, вони «генетично» тісно пов'язані одна з одною, і не лише однаковою суттю своїх назв. Незважаючи на сильний монгольський удар після 1240 р. по державотворчих тенденціях у Середньому Подністрів'ї, спадкоємність політичних традицій самостійності регіону зберігалася від давньоруського до литовсько-польського часу. З поширенням

литовської влади Подільська земля виявляла тенденцію виокремитися в князівство. Термін «князівство» використовується у джерелах другої половини XIV ст. (Білецька 2004, с. 191, 245). Попри недостатню ясність меж Пониззя, усе ж зрозуміло, що воно займало центральну, так би мовити, інтегральну частину пізнішого Поділля. За спостереженнями О.В. Білецької, від 1363 р. до 1393 р., за правління князів Коріятовичів, Поділля займало лише межиріччя Смотрича та Ушиці (Білецька 2004, с. 92). Не випадково і те, що столиці двох історичних областей були дуже близькими географічно: від Бакоти до Кам'янця-Подільського трохи більше, ніж 30 км. У джерелах трапляється назва «Мале Поділля». Зокрема, вона фігурує у листі 1433 р. великого магістра Тевтонського ордену до воєводи Ілляшки «у Малому Поділлі» («*den Iliasko in Klian Podolien*»). Вважається, що вказаним терміном позначалися землі навколо Кам'янця, Смотрича, Скали, Бакоти та Червонограда (Шабульдо 1987, с. 43; Білецька 2004, с. 155—156). Перелічені пункти, окрім хіба що дещо віддаленого на захід Червонограда на р. Стрипа, цілком локалізуються у межах Пониззя. Назва «Мале Поділля» перегукується з назвами «Мала Польща», «Мала Русь». Додаток «Мала» у цьому контексті слугував для позначення первинного ядра формування історичного краю, територію, з якої цей край почав складатися (див.: Моця 2001, с. 45). Вважаємо, що під терміном «Мале Поділля» розумілася територія Пониззя.

У другій половині XIII—XV ст. терени сучасної Правобережної України зазнають великих змін. Зникає державне утворення Болохівська земля, південна частина території якого відходить згодом до Поділля. Золота Орда зазнає поразки від литовців, які поширюють свою владу на значні простори, зокрема й ті, які ми зараз називаємо Східним Поділлем. Для позначення цієї території виникає топонім «Прославія» — майбутня Брацлавщина (Білецька 2004, с. 74, 109). Захоплені литовськими і польськими феодалами руські території стали об'єктом неодноразових перерозподілів. На Правобережжі Дністра колишні землі Пониззя теж опиняються під владою іноземних феодалів — волоських і угорських. У XIV ст. там формується державне утворення Шипинська земля. Зрештою, ці землі у XV ст. сформувалися в історичну область під назвою Буковина (Історія 1979, с. 98). Усі ці події та пов'язані з ними адміністративно-територіальні зміни викликали потребу в нових географічних поняттях. У

таких умовах замість назви «Пониззя» поширюється «новий-старий» термін — «Поділля».

Зважаючи на викладене, автор не поділяє висновки О.В. Білецької, що початок становлення території Поділля припадає на другу половину XIV ст. (Білецька 2004, с. 8). На нашу думку, Пониззя було первинним інтегральним ядром Поділля, історію складання якого слід вести з початку XIII ст., коли формувалося Пониззя.

Для з'ясування початкових меж Поділля (Пониззя) розглянемо деякі деталі переговорів польської делегації з турками у 1677—1678 рр., що передували підписанню Журавинського договору, за яким Поділля мало відійти від Речі Посполитої до Османської імперії. На переговорах поляки намагалися переконати турків, що Подільське воеводство і Поділля («Падол») територіально не тотожні поняття: Поділля є значно меншим і обмежується Кам'янцем (Подільським) з невеликою прилеглою до нього територією між нижніми течіями Жванця і Мукші, Дністром і на півночі м. Оринином. Коли ж це не переконало турецьку сторону, поляки стали поступово «поступатися» землями і розширювати терени Поділля, вказуючи їх послідовно таким чином (у всіх випадках обмежуючи Поділля з півдня Дністром): 1) між Збручем і Мукшею; 2) між Збручем і Ушицею, на південь від лінії Гусятин—Зіньків; 3) від Нічлави до Ушиці; 4) від Серета до Ушиці (див.: Крикун 1993, с. 23—24). Отже, під час дипломатичних торгів, спрямованих на відхід до Османської імперії якомога меншої частини Поділля, польська делегація не могла не погодитися на втрату центральної і найдавнішої частини краю, що в загальних рисах була окреслена на переговорах.

Археологічне вивчення Бакоти почалося наприкінці XIX ст. з розкопок заснованого в давньоруський час скельного монастиря на околиці села, на горі Білій. Бажання знайти скарби, начебто заховані на горі, спонукало місцевих селян копати там при нагоді. Особливо активними самовільні розкопки були у 1872, 1882, 1885 й 1889 рр. (Гульдман 1901, с. 87). 1883 року у селі проводили археологічні дослідження В.Б. Антонович і його дружина К.М. Мельник. На вершині гори Білої (урочище Курник) В.Б. Антонович дослідив равликоподібну печеру, що спускалася двома обертами гвинта униз. Нижній її отвір виходив у скелі на обрив, що перпендикулярно спускався до Дністра (до підніжжя гори, навпроти урочища Монастирище). У нижньому оберті печери було виявлено дві невеликі келії. Дослідник інтерпретував печеру як хід, що сполучав монастир з вершиною гори, де, як він

припускав, був колись замок (Антонович 1886, с. 16—17; 1891)⁸. В урочищі Монастирище теж проводилися археологічні дослідження. Завбільшки майже 2 га, воно займало похилий високий берег, що заходив у Дністер у вигляді півострова. Півострів був добре захищений, оскільки зі східного боку прилягав до крутого схилу, котрий переходив зверху у круту скелю, а з інших боків був оточений водою. У північній частині урочища К.М. Мельник обстежила залишки «стіни циклопічної будови» без цементу, котра тягнулася від великої брили, що лежала над самою річкою, до підніжжя гори. Дослідниця припускала, що саме на цьому місці раніше був монастир (Мельник 1886, с. 120—122).

У липні 1889 р. бакотські селяни розкопали вирубані у скелі ніші, де стали траплятися різноманітні предмети. Було знайдено наскельні написи уставом «*Григорій уздвиг место се*», «*Благослови Христос Григорія Ігумена давшого силу Святому Михаїлу*»⁹ та фрагменти інших (див.: Сицинский 1889; Винокур, Горішній 1994, рис. 114). Так з'ясувалося, що монастир був чоловічим, заснованим Григорієм на честь Святого Михаїла. При розкопках селяни натрапили на кам'яну стіну на вапняковому розчині завдовжки близько двох сажнів і завширшки 1,75 аршина. Один її кінець упирався у скелю, а інший — опускався вниз по схилу навпроти стіни, обстеженої К.М. Мельник на півострові. Висота Білої гори над звичайним рівнем води у Дністрі тоді становила 75 сажнів, а селянські розкопки проводились на висоті 27 сажнів над рівнем води у Дністрі, за 45 сажнів від річки (Сицинский 1889, с. 1134—1135).

У Бакоту знову приїхав В.Б. Антонович і керував розкопками, що тривали протягом одного тижня липня 1891 р. і з 7 до 25 серпня 1892 р. Зрештою з'ясувалося наступне. На майданчику

⁸ Залишки монастиря продовжують руйнуватися, і до нашого часу ця печера не збереглася. Частина решток було скинуто з гори вниз при дослідженні монастиря.

⁹ Переважно на основі цих написів початок функціонування монастиря відносять до давньоруського часу. Написи за палеографією датував М.М. Тихоміров, який відвідав монастир у 1962 р., відповідно, перший — кінцем XI — початком XII ст., а другий — кінцем XII — початком XIII ст. В.Б. Антонович припускав (Антонович 1891, с. 116), що бакотський ігумен Григорій був тим самим Григорієм, ігуменом монастиря у Полонному («*чоловіком святим, якого ото не було перед ним і по ньому не буде*»), про якого згадується у Галицько-Волинському літописі під 1255 і 1267 рр. (Літопис 1989, с. 424, 427). Але таке ототожнення суперечить датуванню написів, де йдеться про ігумена Григорія, за М.М. Тихоміровим.

завбільшки 29 × 8—9 м, що витягнувся смугою уздовж урвища на висоті 70 м над рівнем води в Дністрі, на відстані 8—9 м від краю схилу Білої гори виявлено три печери. У скельній підлозі печер зафіксовано 19 чотирикутних довгастих заглиблень — гробниць. У деяких із них виявлено перекладені людські кістки. Крім того, відкрито 17 ніш для покійників у стінах печер. Ніші мали видовбини для закриття їх плитами або ж дошками, плит знайдено не було. По боках угорі над нішами виявлено заглиблення від цвяхів чи гачків від лампад. Було виявлено також залишки кам'яних стовпів, які, очевидно, колись підтримували кам'яне чи дерев'яне склепіння церкви монастиря (Сицинський 1889, с. 1180—1182; 1891, с. 1218; Винокур, Горішній 1994, с. 199—201). При розкопках траплялися залишки іконопису у червоно-чорній гамі в православно-грецькому стилі, зробленого водяними фарбами просто на камені (Сицинський 1891, с. 1219—1220; 1892; Труды 1901 с. 923—925; Гульдман 1901, с. 26, ін.; Винокур, Горішній 1994, с. 197—226, ін.). Бакотський монастир — єдиний зі скельних християнських комплексів Подністров'я, де виявлено фрески. Це пояснюється його розташуванням у столиці Пониззя. Припущення П.О. Нечитайла про економічну підтримку монастиря місцевими феодалами у формі ктиторських пожертв (Нечитайло 2006, с. 92) видається логічним. При розкопках монастиря знайдено також мечі, вістря стріл і пік, спорядження коня і вершника, кам'яні ядра тощо. Історики межі XIX—XX ст. датували знахідки XIII, XIV і початком XV ст. Про «черниці в горі» у Бакоті згадується у «Повести о Подольской земле» під 1362 р. Обвал частини гори, що стався у пізньому середньовіччі, до кінця XIX ст. приховав залишки монастиря (Винокур, Горішній 1994, с. 197, 201). На жаль, його розкопки у XIX ст. проводили здебільшого хаотично, без наукової фіксації. Невідомо, скільки знайдених тут речей назавжди втрачено для науки: їх розібрали селяни, або ж вони пропали внаслідок різних лихоліть XX ст. У фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею автору трапилася світлина 1891 р. олов'яних чаші і дискаса, знайдених при розкопках монастиря, їх вигляд не був відомий сучасникам (див.: Маярчак 2006, с. 86).

У 1963 р. плато над залишками монастиря (ур. Білянська стінка) обстежував П.О. Раппопорт. Він не виявив тут городища й гадав, що кам'яні вали на краю плато є залишками пізніх господарських споруд (Раппопорт 1963, с. 16—17). І.С. Винокур, який обстежував у 1964 р. цю

територію разом з Г.М. Хотюном, припускав, що тут був господарський двір печерного монастиря або ж феодалний замок, схилиючись до останньої версії (Винокур 1985, с. 98; Винокур, Горішній 1994, с. 152, 183, рис. 87, 199, 204). Ще В.Б. Антонович, як вже зазначалося, припускав наявність на Білій горі залишків замку; таке ж припущення висловив Є.Й. Сіцинський (Сицинский 1889, с. 1183—1184). Під час археологічної розвідки П.А. Горішнього і Р.О. Юри 1974 року, а пізніше — Л.І. Кучугури та О.О. Якубенко 1993 року в цьому місці було знайдено лише поодинокі фрагменти кераміки XII—XIII ст. (Горішній, Юра 1974, с. 19; Кучугура, Якубенко 1993, с. 69). У 1977 р. на ділянці заплави біля підніжжя Білої гори М.П. Кучера й П.А. Горішній заклали три шурфи, однак у жодному з них давньоруського культурного шару не виявлено (Кучера, Горішній 1977, с. 20). Отже, найвірогідніше, над монастирем був його господарський двір, причому достеменно невідомо, давньоруського чи пізнішого часу. Неподалік вершини Білої гори (в урочищі Двір, всього за 500—600 м від монастиря) у 1961, 1963—1965 рр. І.С. Винокур і Г.М. Хотюном дослідили будівлю палацового типу XIV—XV ст. (Винокур, Горішній 1994, с. 229—232, 344). Очевидно, вона й була тим історичним підґрунтям, на основі якого виникли перекази і гіпотези про замок на Білій горі. «Замок Бакота» згадується в жалуваній грамоті польського короля Владислава Варненчика під 1442 р. (Білецька 2004, с. 259).

У 1961 р. під керівництвом Б.О. Тимощука працівники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника проводили розвідки на території села і його периферії, внаслідок чого, зокрема, було виявлено давньоруське поселення (Винокур, Горішній 1994, с. 150). Того ж року Г.М. Хотюном і Б.О. Тимощуком неподалік урочища Двір, біля потічка, що впадає у Дністер, виявили залишки землянки X ст. (Горішній, Юра 1975).

1963 року територію Бакоти обстежували І.С. Винокур, Г.М. Хотюном і Ю.В. Бойко, виявивши у прибережній частині села давньоруську кераміку й залізні шлаки. Було оглянуто також околиці Бакоти, зокрема Теремецьку гору, але на ній залишків давньоруського культурного шару не знайдено (Винокур, Хотюном, Бойко 1963, с. 2—3, 8). Не було його знайдено там і пізніше, як і залишків укріплень. Теремецька гора, як одна з домінантних висот навколо Бакотської долини, цілком придатна для оборони, навіть за відсутності на її вершині джерел води (розвідка

автора 2006 р.). Тому використання гори у давньоруський час як оборонного форпосту дуже імовірно. Однак конкретних свідчень для підтвердження цього здогаду наразі немає.

1964 року І.С. Винокур при впадінні в Дністер р. Рудки у південно-західній частині села (урочище Скельки) обстежив мисоподібний останець завбільшки 150 × 120 м, розташований на другій надзаплавній терасі, яка підвищувалася над рівнем заплави приблизно на 20 м. Дослідник знайшов тут кераміку XII—XIII ст., окремі людські кістки й висловив припущення, яке згодом переросло в упевненість, що тут розташовувалось городище — дитинець літописної Бакоти (Винокур, Хотюн, Приходнюк 1964, с. 6—8; Винокур, Горішній 1994, с. 150, ін.). На правому, протилежному від останця боці притоки Дністра — р. Рудка, було закладено дві траншеї, у яких знайдено кераміку XII—XIII ст. Крім того, там вдалося зафіксувати залишки заглибленого у землю приміщення, а в ньому давньоруські черепки й уламки скляних браслетів XII—XIII ст. Виявлені старожитності на правому березі р. Рудки були ототожені з посадом літописної Бакоти (Винокур, Хотюн, Приходнюк 1964, с. 7—8).

У 1968 р. Середньодністровською експедицією давньоруський культурний шар виявлено за 1,5 км на південний захід від с. Бакота (Бибиков и др. 1968, с. 50), а також в урочищі На Клину (Приходнюк 1977, с. 99; Винокур, Горішній 1994, с. 46). Протягом 1969—1980 рр. багатошарове поселення в цьому урочищі досліджувала експедиція І.С. Винокура, в результаті чого серед інших більш ранніх жител відкрито житло VIII—IX ст., два житла IX—XI ст., чотири житла XII—XIII ст. і декілька господарських ям давньоруського часу. При дослідженні цих об'єктів знайдено фрагменти скляних браслетів, залізу сокиру, ножиці, ніж, кістяні проколки, оправу до дерев'яної ікони XII—XIII ст., бронзовий кістень (Винокур, Приходнюк 1969—70, с. 14—17; 1970; Винокур 1971; 1972, с. 365; 1985, с. 89; Винокур, Гуцал, Баженова 1972, с. 4—5; Винокур, Гуцал 1976, с. 22; 1976; Винокур, Горішній 1994, с. 68—73, 327—331). Так було з'ясовано, що літописна Бакота розвивалася на тривалий час заселеній території. Аби завершити розгляд давньоруських старожитностей урочища На Клину, зазначимо, що у 1993 р. тут здійснили археологічну розвідку Л.І. Кучугура та О.О. Якубенко. З'ясувалося, що після утворення Дністровського водосховища поселення розмивається водою: простежено розмиті залишки п'яти жител XII—XIII ст., розташовані

смугою завдовжки до 20 м уздовж Дністра (Кучугура, Якубенко 1993, с. 72).

У 1974—1975 рр. експедицією П.А. Горішнього та Р.О. Юри в урочищі Скельки досліджено могильник другої половини XIII—XIV ст. Крім того, 1975 року тут виявлено наземне житло XII—XIII ст., у кутку якого досліджено залишки глинобитної склепінчастої печі грушоподібної форми. У центральній частині житла виявлено рештки череня іншої, давнішої печі. У житлі знайдено фрагменти великої корчаги та глечика XII—XIII ст., фрагмент жорна, три ножі, ковані цвяхи, три уламки скляних браслетів, половину глиняного прясельця й керамічний важок. Тут же виявлено череп дорослої людини (Горішній, Юра 1976, с. 317), очевидно, від пізнішого поховання. Загалом у Скельках виявлено старожитності від часів трипільської культури до XX ст. Знайдену на місі кераміку, що представлена переважно формами тонкостінних гончарних горщиків з відігнутими вінчиками та косо зрізаними або заокругленими краями, датовано XII—XIII ст. (Винокур, Горішній 1994, с. 161). Жодних залишків укріплень дослідники не знайшли, під час розкопок дійшовши висновку, що невеликі валоподібні підвищення по периметру мису, які попередньо сприймали за вали, утворені внаслідок «змиву поверхні городища, а також внаслідок їх щорічного розорювання». З'ясувалося також, що ярк у напольній частині мису був природного походження і ніяк не стосувався рову, як здавалося раніше. Дослідники урочища Скельки припустили, що східний край мису («городища») був за часів Київської Русі ближче до Дністра й поступово сповз униз, але це припущення польовими дослідженнями не було достатньо обгрунтоване (див.: Горішній, Юра 1974; 1975).

Неподалік згаданого мису, в урочищі Пушкарівка, П.А. Горішній та Р.О. Юра виявили залишки двох давньоруських жител — наземного й заглибленого. У наземному житлі зберігся черінь печі, біля якого лежали розчавлені горщики, в заглибленому — знайдено фрагменти посуду і скляних браслетів. Біля наземного житла відкрито яму з трьома скелетами дорослих людей. У Пушкарівці знайдено також залізне втулкеві вістря стріли XII—XIII ст. У різних частинах с. Бакота у 1975 р. було закладено ще 3 траншеї і 12 шурфів, але давньоруського матеріалу не виявлено. Спроби віднайти на місці сільської церкви в урочищі Церковище давньоруський храм успіхом не увінчалися (Горішній, Юра 1975а; 1976). Подальшими роботами в урочищах Пушкарівка та Курник відкрито ру-

їни давньоруського житла, залишки вогнищ від інших жител, знайдено багато давньоруської кераміки, фрагменти скляних браслетів, залізного шпору, ковані цвяхи, бронзову підвіску, вістря стріли від арбалету (Горишний 1980а).

Давньоруський археологічний матеріал з Бакоти логічно був пов'язаний із літописною столицею Пониззя. У монографії «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя», що підсумувала результати багаторічних археологічних досліджень у мікрореєоні села, урочище Скельки було ототожнено з місцем городища-дитинця літописної Бакоти (Винокур, Горишний 1994, с. 150). Однак, на нашу думку, наразі немає достатніх аргументів навіть для того, аби вважати, що в урочищі Скельки взагалі було давньоруське городище. Конкретних свідчень для такого висновку результати досліджень останця, проведені на досить значній площі (майже 400 м²), не дають. На користь того, що саме на мисоподібному останці (урочище Скельки) були укріплення давньоруської Бакоти (а вони були, адже в літописі згадуються ворота) (Літопис 1989, с. 399), вказує лише краща природна захищеність останця відносно найближчої до нього території та нечисленний знайдений там матеріал XII—XIII ст. Тому автор поділяє думку В.І. Якубовського (Якубовський 1997, с. 69), що здійснена спроба авторів вказаної монографії показати урочище Скельки як міський центр давньоруської Бакоти є непереконливою через брак археологічних доказів. Причини відсутності виразних археологічних ознак городища-дитинця можна вбачати у складній стратиграфії урочища Скельки, або пов'язувати з наказом Бурондая знищити укріплення у Галицько-Волинській державі (Вино-

кур, Горишний 1994, с. 151, 155). Але ці пояснення теж непереконливі, оскільки спираються радше на припущення, аніж на конкретні результати археологічних досліджень. Питання локалізації укріплення літописної Бакоти пропонуємо поки залишити відкритим.

До найближчої околиці Бакоти можна віднести гончарний комплекс із трьох горнів, досліджений у 1978 р. експедицією Г.Т. Ковпаненко на правому березі Дністра навпроти урочища Курник (Горишний 1980; 1984; Винокур, Горишний 1994, с. 338—340). 1991 року під час пониження рівня води у водосховищі за 500 м від основи Білої гори В.А. Захар'єв і М.І. Михайлов розчистили рештки ще двох гончарних горнів (Винокур, Горишний 1994, с. 165—166, с. 337—338, рис. 91). Отже, давньоруське місто обслуговували щонайменше дві гончарні майстерні.

Таким чином, на початку XIII ст. у межах Галицької землі, в Середньому Подністров'ї, йшов процес формування природно-історичної області Пониззя та удільного князівства зі столицею у місті Бакота. Цей процес був досить послідовним: монгольська навала і підкорення завойовникам Середнього Подністров'я загальмували, внесли корективи, але не зупинили його. Пониззя було первинним інтегральним ядром Поділля, тож історію становлення останнього слід починати з початку XIII ст., коли формувалося Пониззя. Піднесенню Бакоти сприяла сукупність кількох чинників, серед яких особливо важливим був географічний. Занепад Бакоти пов'язаний з цілеспрямованою політикою іноземних феодалів на зниження її ролі в регіоні, як небезпечного для них політичного центру з давніми самостійницькими традиціями.

Антонович В.Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии. — Одесса, 1886.

Антонович В.Б. Бакотский скальный монастырь // Киевская старина. — 1891. — Октябрь. — С. 108—116.

Баженов О.Л. Щодо формування території Пониззя в IX—XIII ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 2004. — С. 138—147.

Баран О.В. До питання про зв'язок «Повести о Подолской земле з галицько-волинським літописанням // Місто Хмельницький в контексті історії України. — Хмельницький; Кам'янець-Подільський, 2006.

Барсов Н. Материалы для историко-географического словаря России. Географический словарь Русской земли (IX—XIV ст.). — Вильна, 1865.

Бибиков С.Н., Довженко В.И., Евдокимов Г.Л., Збеневич В.Г., Приходнюк О.М. Отчет о работе разведочной Среднеднестровской экспедиции в 1968 г. // НА ІА НАНУ. — 1968/1.

Білецька О.В. Поділля на зламі XIV—XV ст.: до витоків формування історичної області. — Одеса, 2004.

Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV — перша половина XVII ст. — К., 2004.

Винокур І.С. Работы Подольской экспедиции // АО 1970 г. — М., 1971. — С. 295—296.

Винокур І.С. Поселение у с. Бакота на Днестре // АО 1971 г. — М., 1972. — С. 364—365.

Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя. — К.; Одеса, 1985.

Винокур І.С., Горишний П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994.

- Винокур И.С., Гуцал А.Ф.* Отчет об археологических исследованиях 1976 г. на территории Хмельницкой области // НА ІА НАНУ. — 1976/83.
- Винокур И.С., Гуцал А.Ф.* Раскопки на Среднем Днестре // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 312.
- Винокур И.С., Гуцал А.Ф., Баженова С.Э.* Отчет об археологических исследованиях в 1971—1972 гг. // НА ІА НАНУ. — 1972/82.
- Винокур И.С., Приходнюк О.М.* Отчет об археологических исследованиях в 1969—1970 гг. // НА ІА НАНУ. — 1969—70/55.
- Винокур И.С., Приходнюк О.М.* Славянское селище в окрестностях летописной Бакоты // АО 1969 г. — М., 1970. — С. 284—285.
- Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Бойко Ю.В.* Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1963 г. // НА ІА НАНУ. — 1963/29.
- Винокур И.С., Хотюн Г.Н., Приходнюк О.М.* Отчет об археологических исследованиях на территории Хмельницкой области в 1964 г. // НА ІА НАНУ. — 1964/41.
- Возний І.П.* Топографія та типологія відкритих поселень XII—XIV ст. Пруто-Дністровського межиріччя // Археологія. — 2004. — № 2. — С. 48—67.
- Геринович В.* Кам'янецьчина. Ч. 2. Населення і його економічна діяльність // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. — Кам'янець-Подільський, 1927. — С. 1—168.
- Головко О.Б.* Держава Романовичів та Золота Орда // УІЖ. — 2004. — № 6. — С. 3—16.
- Горишний П.А.* Гончарний комплекс у с. Бакоты // АИУ 1978—1979 гг. — Днепропетровск, 1980. — С. 159.
- Горишний П.А.* Работы Древнерусского отряда Днестровской экспедиции // АО 1979 г. — М., 1980а. — С. 264—265.
- Горишний П.А.* Гончарний комплекс поблизу с. Бакота // Археологія. — 1984. — № 48. — С. 97—99.
- Горишний П.А., Юра Р.О.* Звіт про роботу Бакотського загону Дністровської давньоруської експедиції в 1974 р. // НА ІА НАНУ. — 1974/6 г.
- Горишний П.А., Юра Р.О.* Звіт про роботу Бакотського загону Давньоруської Дністровської експедиції ІА АН УРСР у 1975 р. // НА ІА НАНУ. — 1975/27в.
- Горишний П.А., Юра Р.А.* Раскопки у с. Бакота на Днестре // АО 1974 г. — М., 1975а. — С. 268—269.
- Горишний П.А., Юра Р.А.* Раскопки в селах Бакота и Студеница на Днестре // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 317—318.
- Гульдман В.К.* Памятники старины в Подолии. — Каменец-Подольский, 1901.
- Гуменюк С.К.* Як складалася територія Поділля // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. — Хмельницький, 1965. — С. 48.
- Дашкевич Я.Р.* Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доповідей. Секція історії дожовтневого періоду. — Кам'янець-Подільський, 1990. — С. 59.
- Егоров В.Л.* Граница Руси с Золотой Ордой в XIII—XIV веках // Вопросы истории. — 1985. — № 1. — С. 16—29.
- Історія Української РСР: У восьми томах, десяти книгах.* — Т. 1. — Кн. 2. — К., 1979.
- Крикун М.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст. Кордони воєводства у світлі джерел. — К., 1993.
- Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. — Львів, 1999.
- Кучера М.П., Горишний П.А.* Отчет об археологических исследованиях городищ на Днестре в 1977 г. // НА ІА НАНУ. — 1977/25е.
- Кучугура Л.І., Якубенко О.О.* Звіт про проведення розвідки вздовж берега Дністровського водосховища в Хмельницькій області у 1993 р. // НА ІА НАНУ. — 1993/54.
- Літопис Руський.* — К., 1989.
- Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. — СПб., 2001.
- М(асенко) Л.* Бакота // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985.
- Маярчак С.П.* Археологічні пам'ятки IX—XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. — Кам'янець-Подільський, 2006.
- Мельник Е.Н.* Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Труды VI АС. — Одесса, 1886. — Т. 1. — С. 103—134.
- Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям). — К., 1885.
- Моця О.П.* Етнічні процеси на Русі в часи ранньофеодальної монархії // Магістеріум. — Вип. 6. Археологічні студії. — К., 2001. — С. 45—48.
- Нерознак В.П.* Названия древнерусских городов. — М., 1983.
- Нечитайло П.О.* Погляд на початки християнської архітектури України (до концепції О.А. Пламеницької) // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 87—94.

- Петров Н.Б.* Историческая топография Каменца-Подольского XII—XVIII вв.: Автореф. ... дис... канд. ист. наук. — К., 1987.
- Пивоваров С.В.* Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.). — Чернівці, 2006.
- Приходнюк О.М.* Давньоруські пам'ятки Середнього Подністрів'я (розвідки 1968—1969 рр.) // Археологія. — 1977. — Т. 22. — С. 99—106.
- Рабинович М.Г.* Очерки этнографии русского феодального города. — М., 1978.
- Раппопорт П.А.* Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1963 г. // НА ИА НАНУ. — 1963/15.
- Русанова И.П., Тимошук Б.А.* Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки. — Ужгород, 1981.
- Сицинский Е.* Бакота — древняя столица Понизья // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. — 1889. — № 46. — С. 1130—1137; № 47. — С. 1175—1184; № 48. — С. 1202—1212; № 49. — С. 1235—1241.
- Сицинский Е.* Раскопки древняго скального монастыря в с. Бакоте, Ущицкого уезда // Прибавление к Подольским епархиальным ведомостям. — 1891. — № 46. — С. 1213—1221.
- С(ицинский) Е.* Раскопки Бакотского монастырища в 1892 году // Подольские епархиальные ведомости. — 1892. — № 39. — С. 706—708.
- Супральская летопись* // Полное собрание русских летописей. — М., 1980. — Т. 35: Летописи белорусско-литовские. — С. 36—68.
- Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина. — К., 1982.
- Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980.
- Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. — К., 1989.
- Труды* Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Каменец-Подольский, 1901. — Вып. IX.
- Шабильдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987.
- Якубовський В.І.* Бакота у творчості І.С. Винокура і П.А. Горішнього // АCADEMIA на пошану професора Л.А. Коваленко. — Кам'янець-Подільський, 1997. — С. 68—69.

Одержано 23.12.2008

С.П. Маярчак

ЛЕТОПИСНЫЕ БАКОТА И ПОНИЗЬЕ В СРЕДНЕМ ПОДНЕСТРОВЬЕ

Статья посвящена вопросам, связанным с развитием древнерусского города Бакота и исторической области Понизье. В начале XIII в. в пределах Галицкой земли — Среднем Поднестровье — проходил процесс формирования природно-исторической области Понизье и удельного княжества с центром в городе Бакота (теперь затопленное село Каменец-Подольского района на Хмельнитчине). Монгольское нашествие и покорение завоевателям Среднего Поднестровья затормозили, внесли коррективы, но не остановили этот процесс полностью. Понизье было древним интегрирующим ядром Подолья, историю становления которого надо начинать с начала XIII в., когда формировалось Понизье. Возвышению Бакоты способствовала совокупность нескольких факторов, среди которых особенно важен географический. Упадок Бакоты был связан с целенаправленной политикой иностранных феодалов на снижение ее роли в регионе, как опасного для них политического центра с древними самостоятельными традициями. В статье уточнены границы Понизья, выяснена история изучения бакотских древностей древнерусского времени, обобщены мнения исследователей о названиях «Бакота», «Подолье» и «Понизье».

S.P. Mayarchak

ANNALISTIC BAKOTA AND PONYZZYA IN THE DNISTER RIVER MIDDLE REGION

The article is devoted to the matters related to the development of Ancient Rus city Bakota and historic region Ponyzzya. At the beginning of the 13th c. within the borders of Halych Lands, in the Dnister River middle region, a process of shaping of natural and historic region Ponyzzya and appanage principality with the centre in Bakota city (now a flooded village in Kamyanets-Podilskiy Region of Khmelnytska Oblsat) was ongoing. Mongol invasion and subjection to conquerors of the Dnister River middle region hindered, amended, but did not entirely stopped this process. Ponyzzya was an ancient integrating core of Podillya, history of development of which should be traced from the 13th c. when Ponyzzya was forming. Rise of Bakota was promoted by a set of several factors, among which a geographical one was the most important. Decline of Bacota was caused by teleological politics of foreign feudal lords aiming at diminishing its role in the region as a dangerous political centre with old independent traditions. The borders of Ponyzzya are specified in the article, a history of study of Bakota antiquities of Ancient Rus period are ascertained, and the researchers' opinions on the names *Bakota*, *Podillya*, and *Ponyzzya* are generalized.